

POKUŠENÍ NA POUŠTI

Jiří Mrázek

DIE VERSUCHUNG IN DER WÜSTE Die Versuchung in der Wüste fällt in verschiedene Zusammenhänge. Als entscheidend erweist sich jedoch die Intention ‚die Sendung des Sohnes Gottes‘ („*Wenn du der Sohn Gottes bist...*“) von einem falschen Verständnis zu befreien, und damit den Leser auf eine richtige Wahrnehmung der gesamten nachfolgenden Geschichte vorzubereiten. Darauf verweisen sowohl der Vergleich mit außerbiblischen Parallelen und literarischen Paradigmen wie auch die Berührungspunkte in der Evangelien-Geschichte: Als Versuchung figuriert hier nicht das Abweichen vom Weg, sondern das Erreichen des Ziels auf eine andere Weise.

Příběh je pevně zakotven ve všech třech synoptických evangeliích, ve všech na stejném místě (mezi křtem a začátkem působení); přesto je patrné, že Matouš a Lukáš zde upřednostňují jinou tradici než Marek. Rozdíl není jen v délce a detailnosti podání: Zatímco Matouš a Lukáš se soustřeďují na to, čím byl Ježíš pokoušen a čeho se odřiká, Marek zůstává u holého faktu, že obstál v pokušení, a nekonkretizuje jeho podoby. Marek tím představuje Ježíše jako nového Adama, který v protikladu k Adamovi Geneze 3 neselhal a otevírá tak možnost nového lidství.¹ V tradici, kterou převzal Matouš a Lukáš, je výpověď perikopy jiná: Stává se klíčem k pochopení Ježíšovy cesty a jejích úskalí.

Forma

Už formálními znaky perikopa vypovídá o svém zvláštním postavení. Odhlédnuto od protivníků, kteří se zde střetli, jde o rozpracovaný Streitgespräch (disputaci, učený spor), tedy formu, jejímž úkolem primárně bylo zachycovat názory daného rabína či filozofa (v našem případě názory Ježíšovy) a jeho postoj k nadhozeným problémům. Tolik lze konstatovat, odhlédneme-li od osob. V našem případě však od nich samozřejmě odhlédnout nelze. Ježíšovým protivníkem je zde pokušitel — ďábel, což dává příběhu legendární zabarvení. Perikopa se osobou protivníka i tématem sporu vymyká z řady partikulárních disputací, které pak evangelia nabízejí.

¹ srovnej P. Pokorný, *Výklad evangelia podle Marka*, Praha 1981², str. 28—31; podobně ve studii *The Temptation Stories and Their Intention*, *New Testament Studies* 20, str. 115—127

Těsný kontext

Perikopa je zřetelně vymezena jako samostatná scéna, která má vlastní dějiště i čas; je ohraničena zřetelnými přechody (v 4, 1.11). Jako negace falešných cest je v zásadě autosémantická, ale přesto při nejmenším nedopovězená: Zůstává otevřena pro kladnou výpověď o cestě, pro kterou se tedy Ježíš rozhodl, když byl obstal. Tou výpovědí má být ovšem zřetelně celý zbytek evangelia.

Vzdor této obsahové samostatnosti je perikopa až *překvapivě těsně* spjata s předchozím křtem v Jordánu. Poněkud paradoxně pro novodobého čtenáře je perikopa legendárně stylizovaná (Pokušení na poušti) pevně propojena s perikopou, která nejspíše uspokojuje kritéria historikova (Ježíšův křest od Jana Křtitele).

V Matoušovi 3, 13—16 při křtu sestupuje na Ježíše Duch svatý, přinejmenším jako potvrzení úkolu, kterým byl pověřen. Pokušení na poušti je pak uvozeno konstatováním, že právě tento Duch Ježíše na místo pokušení přivedl. V jakémisi zvláštním paralelismu k sestoupení Ducha zazní při křtu i Boží hlas, který deklaruje Ježíše jako Syna — následná pokušení jsou opakovaně uvozena právě předpokladem: „Jsi-li Syn Boží...“

Pokušení těmito slovy uvozená by bylo možno chápat jako zpochybňování právě deklarovaného synovství a následně psychologizovat: Jsi-li syn Boží, dokaž si to. Nebo snad nejsi...? Forma perikopy (o níž jsme již mluvili výše) však ukazuje, že tento motiv není primární. Nejde zde o sebe-ujistiění, zda Ježíš je synem Božím, nýbrž o hledání smyslu a naplně: Co znamená ono deklarované synovství a jakou má Syn před sebou cestu.

Ať tak či onak, je ovšem hodno pozornosti, že dokonce ani v Ježíšově případě není ‚sestoupení Ducha‘ biblicky spojeno s předem danými odpověďmi na všechny otázky, nýbrž právě naopak vede k pokušení a bolestnému promýšlení, co vlastně je tou cestou ‚Božího syna‘.

Starozákonní souvislost

Na rozdíl od Marka se Matouš a Lukáš orientují na tradici Exodu spíše než na Genesi. Od časů Bultmannových se objevuje domněnka, že Ježíš zde

² R. Bultmann, *Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen 1979⁹, str. 275; z nejnovějších prací zastává tuto myšlenku masivně například R. H. Gundry: Ježíš zde ob stojí ve zkouškách, v nichž Izrael na poušti zklamal. Gundry navíc spojuje s další vracející se tezí, že totiž Ježíš je zde líčen jako nový Mojžíš. Robert H. Gundry, *Matthew. A Commentary on His Handbook for a Mixed Church under Persecution*, Grand Rapids Michigan 1994²

vlastně jen prochází pokušeními Izraele na poušti.² Signály jsou zde opravdu výrazné už na první pohled: Také zde je dějištěm poušť. Ježíš v ní setrval 40 dní — tak jako Izrael 40 let. Také zde Ježíš vyhladověl a ve chvíli hladu se objevuje volání po zázračném chlebu — maně na poušti. Potud lze takovému výkladu přitakat. Ovšem připodobnění dalších dvou pokušení vodě v Meribě (Ex 17) a například uctívání zlatého telete (Ex 32) už pokulhává. Co však mi připadá hlavním protiargumentem: Poušť je — striktně vzato — dějištěm pouze prvního pokušení. Zatímco druhé pokušení (u Lukáše třetí) je typicky ‚chrámové‘ — jeho vlastní kulisou je Jeruzalém jako ‚Svaté město‘ (hAGIAN POLIN — v5) a Chrám, který se v něm nachází. Třetí pokušení se pojí s ‚velmi vysokou horou‘ (OROS hYPSELON LIAN). Vezmeme-li tato ‚dějiště‘ stejně vážně jako u prvního pokušení, pak před sebou nemáme lid na poušti, nýbrž v celých svých dějinách — viděno očima tehdejšího pisatele: Nejprve lid putující, potom lid usazený ve své zemi a soustředěný kolem jeruzalémské svatyně, zatímco dějiště třetí — světová hora — má před sebou apokalyptickou perspektivu světových říší. Dobu Exodu, jehož symbolem i dějištěm je poušť, dobu království, jehož středem a symbolem je pevně fixované sakrální místo — svatyně ve svatém městě a dobu provincie a diaspory uvnitř některé velkoříše. Obecně konstatováno by to znamenalo, že každá tato forma či dějinná etapa je kulisou svých specifických pokušení.

Daleko více než tato starozákonní retrospektiva se mi však jeví jako určující souvislost evangelijního příběhu, o které pojednáme níže.

Mimobiblické analogie

Dříve však chci věnovat několik řádek analogiím zcela mimobiblickým. Je poměrně známým faktem, že pokušení právě na začátku cesty má své paralely u zakladatelů světových náboženství, zejména u Buddhy a Zathrusty. U Buddhy dokonce právě po osvětlení, stejně jako u Ježíše po sestoupení Ducha svatého. Budiž řečeno aspoň na okraj to, co by věřícímu křesťanu, doufám, mělo být jasné: Že tyto analogie nejsou ‚nic proti ničemu‘, pokud jde o jeho víru. Patří k té chvíli před vystoupením na veřejnost a nastoupení nové cesty, že ten, kdo ji nastupuje, musí projít obdobným pokušením. Řečeno slovy básníka: „co je bez chvění, není pevné“. A patří k Ježíšovu opravdovému lidství, že toto pokušení na začátku je s ním spojováno. Stejně tak budiž připomenuto, že není třeba každou analogii nebo mimobiblickou paralelu křečovitě uzavírat výkřikem, že u Ježíše je to něco jiného, protože je to právě Ježíš (respektive, že v případě Hospodina je to něco jiného, protože je to Hospodin. A podobně. Stvrzeno vykřičníky).

Když jsme se takto zřekli fatální nutnosti dojít k odlišení, můžeme nyní v klidu a doufám bez přílišné předpojatosti vzít např. pokušení Buddhova, abychom zjistili, zda nám srovnání k něčemu bude. Najdeme styčné body v pojetí pokušitele, který je zosobněným zlem, v zákonitosti trojího pokušení, a dokonce do jisté míry i v pokušení kralovat. Ale současně narazíme přece jenom na rozdíl, který nás posune o něco dál, protože ukáže, v čem směřuje Matouš 4 a jeho lukášovská paralela k jiné pointě. Pokušení, které najdeme u Buddha (stejně jako u některých křesťanských světců) je — lapidárně řečeno — pokušení toho nechat. I ono zmíněné pokušení kralovat u Buddha je především líčeno jako návrat do bohatství, pohodlí a jistot místo nejisté cesty. Odřeknutí se záměru. Pokušení Ježíšova jsou v naší perikopě formulována *pozitivně ve směru poslání*. Je to rozhovor o tom jak naplnit svěřené poslání a spojit to, co se od ‚Božího syna‘ očekává. Možno-li tak říci, jsou to povzbuzení na cestu. Ovšemže jinudy, než kudy chce jít Ježíš. A ve svém vyznění je to varování, že toto KUDY zásadně ovlivní cíl, KAM se dojde.

Zůstaneme-li (v tomto odstavci věnovaném analogiím odjinud) u symboliky čísla tři, potom spíše než trojí pokušení, jak ‚toho nechat‘, spíše zde máme ono známé schéma tří úkolů, které musí hrdina splnit, aby dosáhl cíle.³ A paradoxně, v kontrastu k obvyklému literárnímu schématu: Ježíš naplní cestu Božího syna tím, že *nesplní* tři úkoly (nepromění kameny; neskočí dolů; nepokloní se před satanem).

Souvislost evangelistova

Tím už se bezprostředně dostáváme k nejvlastnější souvislosti perikopy a hlavnímu poslání, které jí evangelisté (Matouš i Lukáš) přidělili. Je to klíč jak ne-číst následující příběh, to jest jakým způsobem nemá být Ježíšův příběh chápán.

Spíše než ke starozákonní maně na poušti upírá se totiž **první pokušení** k perikopám o nasycení zástupů (Mt 14, 13—21 a paralely, Mt 15, 32—39 a paralely). Také tyto příběhy mají jako své dějiště ‚poušť‘, ‚pusté místo‘ (v řečtině obojí EREMOS), také zde zazní na pustém místě motiv hladu — a zázračného nasycení, které vychází od Ježíše. Reakce zástupu je u synoptiků pouze v Markově verzi cudně skryta za poněkud vojenské vnitřní přeskupování (Mk 6, 39n): Místo volných skupinek (SYMPOSITION), které

³ Tímto směrem jde zřejmě i D. Zeller, když příběh označuje jako ‚qualifying test‘. Zeller, *Versuchungen* str. 63n; citováno in J. Gnllka, *Matthäusevangelium*, Freiburg 1986, str. 86, práce sama mi není dostupná.

měly společně hodovat, čteme tam najednou o pravidelných oddílech, členěných po padesáti a stu — tedy o setninách. Janovo evangelium je v reflexi tohoto okamžiku ještě přímočařejší (J 6, 1—15): „*chtěli se jej zmocnit a provolat ho králem*“ (v. 15). Ať tak či onak, získal si zástupy tím, že jim dal chléb. Anž chci pominout motiv společného stolování, přítomný u Ježíše takřka permanentně, musím připustit, že Ježíše v tomto příběhu přinejmenším lze také interpretovat jako chlebodárc. Mesiáše, která dá lidem chléb. Ať už zabarveného levicově, jako toho, která dá chléb světovému proletariátu, nebo pravicově, jako toho který ví jak zajistit prosperitu — podle zalíbení toho či onoho interpreta. Perikopa o pokušení na poušti k tomu říká, že k záchraně světa nestačí chléb, a to co nabízí Ježíš, zdaleka není totéž, co prosperita. Anž by se tím snižovala nutnost ‚chleba‘ a pomoci hladovým atd.⁴ Ale to není to, k čemu potřebujeme Božího syna. Je ještě jakási hlubší nouze, nezávislá na nouzi hmotné.

Jakkoli to může vypadat jako podružný detail, je velmi důležité, že větu „*Nejen chlebem...*“ říká právě Ježíš hladovějící na poušti. Tedy nikoli z pozice sytého, který hladovému nevěří, nýbrž z posice vnitřní solidarity, která je pro evangelisty velmi závažným momentem.

Jinými slovy: Ježíšovo odmítnutí učinit ‚z kamenů chleby‘ upozorňuje čtenáře hned na začátku čtení, že Ježíšovo mesiášství (cesta, kterou si zvolil k cíli) bude spočívat v něčem jiném než (jenom) v zajištění chleba pro všechny. A současně upozorňuje čtenáře, že konkrétně v perikopách o nasycení zástupů jde ještě o něco jiného než právě o tu sytost.

Druhé pokušení přijímá jako domovské prostředí Chrám a s ním i výrazněji náboženské zbarvení. Je to pokušení senzací a zázraků. Možnost naplnit svět zbožnými senzacemi. Možnost, kterou Ježíš opět odmítá. Poslání Božího syna, které se tu proklamuje, nespočívá v oslňování mimořádnými schopnostmi. Ty — přinejmenším u synoptického Ježíše — nejsou argumentem, který by měl sebemenší váhu.

Opět je to důležité pro čtenáře, kterého v evangeliích čeká spousta příběhů o uzdravení a spousta ‚mocných činů‘ (DYNAMIS). Upozornění, že při těchto uzdraveních jde spíše o příležitostou pomoc člověku míjenému u cesty, a nikoli o senzační stránku věci.

Avšak toto ‚chrámové pokušení‘ nabízí ještě jeden výklad (a zřejmě kvůli němu Lukášova verze tímto pokušením vrcholí). Kritika Chrámu (chrámového provozu) a předpověď jeho zničení hraje velkou roli při procesu proti

⁴ V tomto smyslu je vlastně velmi blízkou paralelou výrok „*Vždyť chudé máte stále kolem sebe*“ v příběhu pomazání v Betanii Mk 14, 7par.: Ani tady se nepopírá nutnost pomáhat chudým a důležitost takové pomoci, ale současně je jí upřena absolutní přednost.

Ježíšovi. Ti, kteří bezprostředně patří ke Chrámu — saduceové a ‚velekněží‘ — se cítí Ježíšem ohroženi a úspěšně intrikují o Ježíšův život. Tedy, řečeno obrazně: Chrám je to místo, kde Ježíš ‚narazí nohou na kámen‘. O chrámové nádvoří se roztrhne. Tři předpovědi utrpení, jakkoli dotvořené tradicí, dosvědčují ve svém jádru, že Ježíš si uvědomuje reálně nebezpečí, do něhož vstupuje. Jeho odpověď na druhé pokušení upozorňuje čtenáře vlastně jen na to, co zazní při zatčení znovu (Mt 26, 53): Ježíš nepočítá s andělskou záchranou, násilná smrt je přinejmenším to, čemu se nevyhýbá, co zahrnul do své cesty.

Třetí pokušení je situováno na světovou horu, protože jde o světovládu. Jako prostředek. Nejdřív svět podmanit a potom spasit.

Opět se nabízejí styčné body. V Matoušově evangeliu zejména samotný závěr (28, 18), kde právě na hoře zazní „*Dána jest mi všeliká moc...*“ — a čtenář si má být jist, že mu ji dal Bůh a nikoli ďábel, a že nebyla dosažena mocí, nýbrž bezmocí.

Podobným směrem, i když méně nápadně, ukazuje stejná odpověď pokušiteli zde a Petrovi u Caesareje Filipovy (YPAGE [OPISO MOY] SATANA — Mt 4, 10; 16, 21—23). Právě u Caesareje je proti tomu, co nabízí Petr postavena cesta programové bezmoci a utrpení v konfrontaci se stávajícím Jeruzalémem.

Možnosti interpretace

Možnost interpretace je v podstatě trojí: psychologizující, christologická a parenetická. Po prozkoumání formy perikopy a její funkce v literárním celku evangelia se jednoznačně přikláním k interpretaci christologické. Hlavní pointou perikopy v její dnešní podobě je klíč k porozumění cestě Božího syna.

Nicméně i ke zbývajícím dvěma možnostem je třeba dodat pár slov:

Psychologizující výklad má nejmenší oporu v textu samém, respektive v tom, jakým způsobem je nám podán. Není zde nahlédnutí do Ježíšovy psychiky. Avšak i v přísně christologickém výkladu je možno podržen alespoň základní výpověď ‚že‘ byl Ježíš pokoušen. Tedy že k jeho lidství patří i zápas a hledání správné cesty. Neméně zajímavé je v této souvislosti, že cesta Božího syna zde není líčena jako něco předem jasného a předem daného. Ježíš je deklarován jako Boží syn obdařený Duchem — a vzápětí se uchyluje do pouště, aby si ujasnil, co vlastně má být jeho posláním.

Parenetický význam zde není primární, je třeba jej však vzít v potaz proto, že následování a Ježíš jako příklad pro následování je speciálně u Matouše jedním ze základních motivů. Zde je však hlavní potíží v tom, že

máme před sebou pokušení ‚mesiášská‘ tedy ne pokušení běžného křesťana, ale nanejvýš — v horším případě — pokušení církve jako celku (běda jí, pokud se identifikuje s mesiášskou rolí ve světě). V lepším případě jsou to pokušení misijní: Zvěstovat Krista jako toho, který nasytí chlebem, nebo jako toho, který pořádá večery zázraků a senzací... Ale to už jsme zase zpět v christologickém výkladu.